

УДК 94(476)“1942”

БЕЛОРУССКИЙ ШТАБ ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ В СЕНТЯБРЕ- ДЕКАБРЕ 1942 г. (К 75-ЛЕТИЮ СОЗДАНИЯ БШПД)

Святослав Кулинок
Минск, Беларусь

Данная статья посвящена анализу деятельности Белорусского штаба партизанского движения в первые месяцы после его создания. Рассматриваются вопросы организации БШПД, его роль в развитии партизанской борьбы осенью-зимой 1942 г., проводимые мероприятия по снабжению партизанских формирований, планированию оперативно-разведывательной работы на территории БССР.

Ключевые слова: партизанское движение; Белорусский штаб партизанского движения; оккупация; авиация

Широко развернувшееся в 1942 г. массовое партизанское движение на территории БССР требовало общей координации боевых действий партизанских сил, концентрированного направления их ударов по врагу. В связи с этим появилась настоятельная необходимость создания единого органа оперативного руководства всеми партизанскими силами.

Начало централизации партизанского движения было положено 30 мая 1942 г. решением Государственного Комитета Обороны (ГКО) 30 мая 1942 г. о создании Центрального штаба партизанского движения (ЦШПД). Уже 9 сентября этого же года постановлением № 2285сс ГКО СССР «В целях усиления связи и руководства партизанским движением в Белоруссии и дальнейшего развития движения образовать Белорусский штаб партизанского движения» (БШПД) [1, с. 3].

Важной задачей в первые месяцы после создания была организация работы самого БШПД: штат, кадровые назначения, организация взаимодействия с ЦШПД и другими военными и партийными органами, документационное обеспечение работы штаба и партизанских соединений.

Первый штат БШПД был составлен в сентябре, а утвержден постановлением № 2541сс ГКО СССР 26 ноября 1942. Согласно документу, штаб состоял из командования, пяти отделов (оперативный, разведывательный, связи, кадров и материально-технического обеспечения) и четырех отделений (финансовое, секретное, шифровальное и административно-хозяйственное). Всего – 79 человек (из них 54 – ответственные и 24 – технические). Для базы снабжения БШПД штатом предусматривалось 35 человек, для школы подготовки партизанских кадров при БШПД – 81 человек (и 200 человек переменного состава) [10, л. 2–8].

БШПД возглавил второй секретарь ЦК КП(б) Белоруссии П. З. Калинин. Первым заместителем начальника БШПД был назначен секретарь ЦК КП(б)Б Г. Б. Эйдинов, заместителем – И. А. Крупеня. Отметим, что основным источником комплектования штаба кадрами стала Северо-Западная оперативная группа ЦК КП(б)Б и СНК БССР, а также соответствующие отделы ЦШПД. О важности решения кадрового вопроса говорит следующий факт: в период со 2 октября по 31 декабря 1942 г. было издано 80 приказов за подписью начальника БШПД, из них – 48 (60%) – по личному составу. Кадровые назначения за этот период касались более 220 человек [12, л. 6–80]. Справедливым представляется мнение авторитетного белорусского историка А. М. Литвина о том, что «успех работы штаба, его структур на фронтах во-многом зависел от того, что во главе ЦШПД, БШПД, фронтовых штабов и опергрупп БШПД были люди, которые одновременно являлись и руководителями БССР» [4, с. 10].

27 октября 1942 г. начальник БШПД подписал приказ № 24 «По продснабжению личного состава» согласно которому отпуск продуктов производился только по составленным строевым запискам, а «обеспечение личного состава штаба как вещевым, так и продовольственным довольствием производить через административно-хозяйственное отделение» [12, л. 26]. В конце декабря 1942 г. начальником БШПД был подписан приказ «Об организации охраны штаба и назначении ответственных лиц», согласно которому охрана здания БШПД возлагалась на прикомандированную из органов НКВД оперативно-чеккистскую группу [12, л. 90–91]. К этому времени уже была разработана система пропусков и внутренних дежурств, то есть упорядочена система работы сотрудников БШПД.

Работа БШПД начиналась в 8 часов утра. С 9.30 до 10.30 и с 15.30 до 16.30 выделялось время для приема пищи (завтрак обед). Заканчивалась работа в 20.00 вечера [16, л. 234]. Укажем на то, что очень часто сотрудники БШПД задерживались на работе до поздней ночи.

Важным моментом в начале деятельности БШПД была координация своей работы с другими военными и партийными органами, в первую очередь с ЦШПД, которому он в оперативном отношении подчинялся. Для совместной разработки и координации планов боевых действий партизан Беларуси в оперативном управлении ЦШПД стало действовать белорусское направление, которое возглавлял подполковник А. И. Брюханов. Руководитель ЦШПД П. Пономаренко отмечал, что «при такой структуре между штабами и партизанскими отрядами не было никаких инстанций, вопросы партизан могли рассматриваться и разрешаться незамедлительно, а приказы и указания поступать без задержки» [17, с. 76].

Одной из первейших задач для БШПД, вставшей после его образования, был полный учет действующих на оккупированной территории БССР партизанских отрядов и бригад. С этой целью 2 ноября 1942 г. был издан приказ БШПД № 30. В нем, в частности указывалось: «всем командирам бригад и отрядов. В целях более полного и систематизированного учета деятельности партизанских бригад и отдельных отрядов... приказываю: 1. Всем командирам бригад и отдельно действующих отрядов Белоруссии два раза в месяц – к 10 и 20-му числу, представлять Штабу партизанского движения боевые донесения и ведомости о боевом и численном составе бригад и отрядов, по прилагаемой форме...» [12, л. 32]. Отмечая трудности в этой работе, отдел кадров указывал: «Организация персонального учета громадной армии партизан, учитывая трудности живой связи с партизанскими бригадами и отрядами, была исключительно большой по своему объему и трудоемкости. Этот объем не идет ни в какое сравнение с армейскими частями» [15, л. 9–11]

Параллельно с учетом действующих отрядов большая работа проводилась по организации и засылке новых партизанских формирований. Только за период с 15 июня по 1 декабря 1942 г. за линию фронта был переброшен 21 партизанский отряд (1133 человека) и 142 диверсионных группы (1862 человека) [5, л. 256-256об.]. Такая деятельность позволила значительно увеличить как количество отрядов, так и личный состав самих партизан. В составленной оперативным отделом БШПД диаграмме роста партизанского движения приводятся следующие данные: на 15 августа 1942 г. – 27.744 человек и 252 отряда. На 1 ноября этого же года – 45.002 и 475 соответственно, а на 1 января 1943 – уже 57.691 человек и 512 отрядов [11, л. 3]. Фактически, за 4,5 месяца численность партизан и отрядов увеличилась более чем на 50%.

Очередной задачей, которую необходимо было решать БШПД, была организация снабжения (вооружением, медикаментами, связью, продовольствием, необходимыми кадрами) партизанских соединений, как вышедших из тыла на отдых и переформирование, так и тех, которые в тыл направлялись или уже там действовали. До сентября 1942 г. снабжение осуществлялось в основном через «Суражские ворота», однако после их ликвидации основным средством доставки необходимых грузов стала авиация. Вот что писал в своих воспоминаниях П. Калинин: «Радиограммы!.. В потоке сообщений часто встречались предельно лаконичные, но полные тревоги донесения: «Нуждаемся в перевязочных материалах», «Нет медикаментов, просим оказать помощь», «Необходимы боеприпасы!», «Присылайте взрывчатку, из-за отсутствия тола вынуждены прекратить диверсии на железной дороге!» [2, С. 131–132]. Уже в сентябре в распоряжение начальника БШПД была выделена группа в составе 4-х самолетов, которой командовал старший лейтенант И. К. Клименко. В октябре для БШПД ЦШПД выделил 4 самолета, в ноябре – девять самолетов Р-5 и 18 У-2, а в начале декабря – 12 Р-5 и 18 У-2 [18, с. 37–38].

В течение 1942 г. ЦШПД и БШПД с помощью авиации переправили партизанам различные виды вооружения, боеприпасы, военное имущество, в том числе пистолеты и наганы – 304, автоматы – 1903, винтовки и карабины – 2754, пулеметы – 311, минометы – 143, ПТР – 133, патроны к автоматам – 1.001364, винтовочные патроны – 1.209.595, патроны к ПТР – 16 960, мины к минометам – 11 055, диверсионные мины – 3079, гранаты – 2005, прессованный тол – 8449 кг и др. В отряды белорусских партизан

самолеты доставили 200 человек (радистов, инструкторов-минеров, организаторов) и вывезли в советский тыл 180 раненных и больных [18, С. 36–38].

В отчете о количестве выданного вещевого имущества и продовольствия для партизан отделом материально-технического обеспечения БШПД за 1942 г. приводятся следующие данные: обмундировано партизан для отправки в тыл врага – 3.280 человек; обмундировано прибывших из тыла врага партизан – 8.900 человек; отправлено посылок для партизан и членов семейств – на 24 человека; выдано суткодач для партизан, отправляемых в тыл врага – 98.400; выдано суткодач для партизан, вышедших из тыла врага – 65.600; отправлено суткодач продовольствия в посылках для партизан и членов семейств – 720 [7, л. 15–19].

Значительная помощь была оказана партизанам и медикаментами. Так, по ведомости прихода и расхода медикаментов и перевязочных средств за август-декабрь значится 76 позиций, направленных в тыл, среди них: аптечки индивидуальные – 2245; вата гидроскопическая – 20.000; вата простая – 9.000; бинты различные – 2295 штук; пластырь мягкий – 4 кг; аспирин – 540 упаковок; кодеин в таблетках – 120 упаковок [6, л. 64-65об.].

Большое внимание Белорусским штабом уделялось вопросу оснащения партизан рациями и процессу организации качественного радиообмена. Если на 15 ноября 1942 г. поддерживалась связь с 32 отрядами и бригадами [8, л. 15-19], то через месяц – на 15 декабря – связь имела уже с 42 формированиями [5, л. 256-256об.]. Приказом начальника БШПД от 18 декабря дополнительно выделялись: «тов. Языковичу – два радиста и две рации; тов. Морщину – одного радиста с рацией; тов. Буланову – одного радиста с рацией. Кроме того, одного радиста с рацией для группы отрядов т. Кожара» [12, л. 73.]. Для налаживания качественной радиосвязи с некоторыми соединениями П. Калинин личными указаниями ставил задачи перед начальником радиоузла БШПД. Например, 30 декабря 1942 г. он потребовал «установить время для связи с бригадами Донукалова, Сташкевича, Охотина и Баскакова по одному сеансу в день. В случае надобности договаривайтесь о дополнительном времени каждый раз особо» [9, л. 1]. Наиболее наглядно характеризуют работу БШПД по этому вопросу сведения о радиообмене шифrogramмами. За август 1942 г. – 61 радиogramма и 2714 групп, за сентябрь – 451 и 20.132 соответственно, за октябрь – 565 и 23.048, за ноябрь – 904 и 56.059, за декабрь – 1479 и 160.421 [14, л. 24].

Осенью 1942 г. в БШПД был разработан первый программный документ по ведению партизанской борьбы в Беларуси – «План развития партизанского движения и действий партизанских отрядов зимой 1942 – 1943 гг. по Белорусской ССР» (далее – «зимний план»). Этот план лег в основу формировавшегося делопроизводства БШПД и сочетал в себе элементы планово-отчетной и организационно-распорядительной документации. В дальнейшем был подготовлен «План мероприятий по дальнейшему развитию и активизации партизанского движения на летний период 1943 г.». «Зимний план» составлялся сроком на 6 месяцев: с 1 ноября 1942 г. по 1 мая 1943 г.

В начале документа определялись основные стратегические задачи партизанского движения на указанный период: «дальнейшее развитие партизанского движения, особенно в западных областях; расширение скрытых резервов; проникновение в города и усиление диверсий в промышленности; насаждение диверсионно-разведывательной агентуры в городах; истребление немецких офицеров и чиновников; усиление диверсий на железных дорогах...» и так далее. Кроме того, значительное внимание в документе уделялось расширению сети подпольных областных и районных партийных органов, политической борьбе среди населения, созданию партийного подполья» [13, л. 8].

Структурно план состоит из разделов, каждый из которых касался отдельно взятой области БССР, а в каждом разделе прописывалось от 8 до 14 заданий для партизанских соединений, которые можно разделить на несколько групп:

– оперативные (направленные на решения боевых, диверсионных, разведывательных задач);

- организационные (направленные на создания и улучшение условий для развития партизанского движения);
- партийно-идеологические (направленные на организацию и расширение пропаганды среди населения и укрепления руководящей роли партии в борьбе) [3, С. 59–60].

Проанализировав этот документ, согласимся с мнением историка А. М. Литвина, который, характеризуя обозначенные задания «зимнего плана», отмечал: «Во многом они напоминают довоенные разнарядки, которые спускались сверху партийными органами. Понятно, чтобы эти планы были выполнены, необходимо было провести большую организаторскую работу на местах и обеспечить их использование через боевую деятельность» [4, с. 9].

Подводя итог написанному, отметим следующее: во-первых, в тяжелейших условиях осени-зимы 1942 г. БШПД удалось оперативно организовать свою собственную работу (дислокация, обеспечение, кадровый вопрос и др.) и наладить взаимодействие с другими военными и политическими органами. Важнейшим здесь представляется. Во-вторых, за указанный период удалось организовать устойчивое авиационное сообщение партизан с «Большой землей» и наладить их регулярное снабжение (пока еще относительно небольшое по объемам) вооружением, медикаментами, продовольствием и связью. В-третьих, была проделана значительная работа по учету действовавших партизанских соединений и отправке новых формирований. Для координированного ведения партизанской войны на оккупированной территории БССР в БШПД был составлен «План развития партизанского движения и действий партизанских отрядов зимой 1942 – 1943 гг. по Белорусской ССР». Все эти мероприятия содействовали дальнейшему укреплению и развитию партизанской борьбы на оккупированной территории Беларуси.

1. Иоффе, Э.Г. Белорусский штаб партизанского движения / Э.Г. Иоффе. – Минск : РИВШ, 2009. – 52 с.
2. Калинин, П. З. Партизанская республика / П.З. Калинин. – 3-е изд., доп. и испр. – Минск : Беларусь, 1973. – 367 с.
3. Кулинок, С.В. Документальные источники белорусского штаба партизанского движения по разведывательной деятельности партизан: дис. ... канд. ист. наук: (07.00.09) / Кулинок Святослав Валентинович; Ин-т истории Нац. акад. наук Беларуси. – Мн., 2016. – 143 с.
4. Літвін, А.М. Беларускі партызанскі... / А.М. Літвін // Беларускі гістарычны часопіс. – 2007. – № 9. – С. 3–10.
5. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 4п. Оп. 33а. Д. 306.
6. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 1. Д. 194.
7. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 1. Д. 835.
8. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 1. Д. 891.
9. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 1. Д. 896.
10. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 149.
11. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1015.
12. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 2. Д. 1316.
13. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 3. Д. 38.
14. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 3. Д. 112.
15. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 12. Д. 3.
16. НАРБ. – Ф. 1450. Оп. 17. Д. 6.
17. Пономаренко П. К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941–1944 / П.К. Пономаренко. – М. : Наука, 1986. – 438 с.
18. Якубовский, Н.А. Крылатые помощники партизан / Н. А. Якубовский, В.Н. Якубовский. – Минск : Беларуская навука, 1998. – 191 с.

ПОЛІТИКА ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВ І РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК «ПОСТІМПЕРСЬКОГО ПРОСТОРУ» ЩОДО УСРР (1919–1923 РР.)

Олег Купчик
Київ, Україна

Проаналізовано політичні переговори демократичних Грузії, Польщі, Литви, Латвії й Естонії з УСРР. Розкрито обставини досягнення ними домовленостей щодо налагодження офіційних відносин. З'ясовано умови встановлення РСФРР офіційних стосунків з радянською Україною. Висвітлено причини, які завадили радянським Білорусі, Вірменії, Азербайджану й Далекосхідній республіці, досягти політичних домовленостей з УСРР.

Ключові слова: *дипломат, договір, переговори, повноважний представник, повноважне представництво, угода*

Після розпаду Російської імперії на її терені утворились незалежні держави. Деякі з них, програвши боротьбу за національну державність, змінили радянські республіки. Попри те вони вирішили налагодити з УСРР на початку 1920-х років офіційні відносини.

Окремі їх аспекти стали предметом досліджень істориків [2; 3; 4]. Попри це, поза їх увагою залишився переговорний процес між демократичними державами, радянськими республіками, які утворились на терені колишньої Російської імперії з УСРР. Тому метою статті є з'ясувати обставини налагодження офіційних відносин утворених на терені колишньої Російської імперії демократичних держав і радянських республік з УСРР.

Ще 28 січня 1919 р. раднарком УСРР звернувся до європейських держав встановити офіційні відносини [20, спр. 626, арк. 2]. Першою на пропозицію встановити офіційні відносини відгукнулася Грузинська республіка. Її уряд 6 грудня 1920 р. повідомив раднарком про готовність провести у Москві переговори, на які призначив Г. Махарадзе. УСРР представляв повипред в РСФРР Ю. Коцюбинський.

Ще раніше грузинський уряд намагався допомогти грузинам, які волею долі опинились в Україні, повернутись на їх історичну Батьківщину. 30 червня 1920 р. він звернувся до раднаркому за дозволом для 19 грузин (1 професора, 15 лікарів і 3 юристів) вирушити додому [20, спр. 586, арк. 10зв., 12зв.]. Але раднарком відмовив, аргументувавши відсутністю відповідної угоди. Більше того, відмовив у наданні проживаючим в Україні грузинам статусу іноземних громадян. Водночас зазначив, що досягнення політичних домовленостей обов'язково стане підґрунтям для укладення «репатріаційної угоди» й «угоди про оптацію громадянства» [8, с. 32].

Не готовий офіційно визнати УСРР, грузинський уряд усіляко затягував переговори. Проте стрімкий наступ Червоної армії до Тифлісу змінив ситуацію навпаки: прагнення грузин якнайшвидше укласти договір, і намагання раднаркому тепер затягнути переговори. Ю. Коцюбинський телеграфував до наркомату закордонних справ, що грузинський уряд відразу погодився з усіма головними умовами договору.

У наслідок, 31 січня 1921 р. Г. Махарадзе і Ю. Коцюбинський підписали «Договір між УСРР і Грузією», який складався з преамбули й 11 статей [6]. Відповідно до договору відбувалось взаємне офіційне визнання, відмова від фінансових претензій, встановлення дипломатичних і торгівельних відносин. Цього ж дня підписано «Договір про оптацію громадянства» і «Тимчасові правила перевезення майна залізницею і засобами УСРР грузинами, які оптували громадянство Грузії, під час переселення з УСРР» [1, С. 95–100].

Очікуючи встановлення у Грузії радянської влади, УСРР зволікала з ратифікацією договору. У листі до голови раднаркому Х. Раковського заступник наркома закордонних справ Л. Ковалів радив не виносити договір для затвердження на засідання ВУЦВК [20, спр. 628, арк. 176]. Зрештою, через те, що 25 лютого 1921 р. Червона армія захопила

Тифліс, договір так не ратифікували. А у березні ВУНК заарештувала грузинських консулів Цегареллі (в Харкові) й Ушверидзе (в Одесі). Репатріацію у липні ц.р. провели вже український і грузинський раднаркоми. Тоді до дому повернулось 150 грузин [20, спр. 640, арк. 79].

Прикметно, що встановити дипломатичні відносини мали намір український і грузинський раднаркоми. З цією метою 24 листопада 1922 р. «повноважним представником» до Тифлісу призначено М. Скрипника [20, спр. 572, арк. 192]. Проте утворення СРСР й у зв'язку із цим централізація влади завадили цьому.

Так само з проханням надати проживаючим в Україні литовцям, латвійцям й естонцям «статус іноземних громадян» до раднаркому восени 1920 р. звернулись уряди демократичних Литви, Латвії й Естонії. Раднарком 25 листопада ц.р. запропонував спочатку укласти політичні договори [17, с. 218].

Під час переговорів з Литвою, радянські дипломати розраховували на позитивний вплив від визнання тієї ще 12 липня 1920 р. радянською Росією. Враховували територіальні претензії Польщі, яка за підтримки Франції претендувала на Вільнюс. Знали, що такі провідні країни як Велика Британія, Франція і США затягують політичне визнання Литви, яке відбулось аж у грудні 1922 р. З іншого боку, укладенням договору з Литвою, радянські дипломати розраховували завадити утворенню ворожого для них військово-політичного блоку «Балтійська Антанта» і спільного «румунсько-польсько-литовського фронту» [20, спр. 601, арк. 8, 42].

Коли УСРР разом з РСФРР проводила з Польщею у Ризі мирні переговори, до неї з пропозицією провести політичні переговори 17 грудня 1920 р. звернувся уряд Литовської республіки. Він погодився, щоб вони пройшли у Москві. Литовську делегацію на переговорах очолив посол в РСФРР Ю. Балтрушайтіс. УСРР представляли Ю. Коцюбинський і член ЦК КП(б)У Ф. Кон [20, спр. 628, арк. 12зв., 46-47].

Під час переговорів у січні 1921 р. литовці виступили до раднаркому з вимогою повернути майно, яке російські війська вивезли з території Литви і залишили на території України в роки Першої світової війни. Вимагали компенсувати шкоду за втрату чи зіпсування цього майна. А також запропонували амністувати литовців, засуджених за «політичними статтями». Ю. Коцюбинський у листі до Х. Раковського від 16 січня 1921 р. радив не амністувати литовців й не обмінювати їх на заарештованих у Литві більшовиків-українців, бо вони, видавши себе за громадян РСФСР, вже були обміняні відповідно до російсько-литовської угоди (12 липня 1920 р.) [20, спр. 628, арк. 48зв.]. Радник НКЗС УСРР А. Ждан-Пушкін у листі до Ю. Коцюбинського від 2 лютого ц.р. радив на значні майнові поступки не погоджуватись [20, спр. 628, арк. 49]. У наслідок, раднарком погодився повернути лише частину майна, компенсувати шкоду відмовився.

Очевидно, що укладення підписання між переговорними сторонами 28 січня угод про «Про порядок оптації литовського громадянства» і «Про перевезення залізницями і засобами УСРР майна біженців Литви під час їх реєвакуації з УСРР» [20, спр. 661, арк. 24-26] стало передумовою політичних домовленостей.

Конференція завершилась укладенням 14 лютого 1921 р. «Договору між УСРР та Литвою», який від литовського уряду підписали Ю. Балтрушайтіс, Й. Ванагас-Сімонайтис, Р. Йоделіс і К. Свілас, від раднаркому Ю. Коцюбинський і Ф. Кон. Договір складався з преамбули і 12 статей [5]. Відповідно до його ст. 6-8 раднарком зобов'язався повернути лише майно юридичних осіб [10, С. 3-4].

ВУЦВК затвердив договір 3 березня ц.р. [19]. Литовський парламент відмовився його ратифікувати, зажадавши доповнити ст. 6 в частині повернення майна литовських громадян-фізичних осіб. Призначений послом Машинський повідомив про це раднарком [20, спр. 662, арк. 67].

Той погодився підписати додаткову угоди і призначив для переговорів співробітників економічно-правового відділу наркомату закордонних справ Я. Істоміна і Й. Каменського. Литву представляв Машинський [20, спр. 616, арк. 76, 95, 98]. Переговори розпочались 16 грудня 1921 р. у Харкові [20, спр. 662, арк. 71-73]. Під час

них раднарком погодився повернути майно литовський духовних і культурно-освітніх закладів [20, спр. 590, арк. 3]. Однак сторони не змогли погодити дату встановлення юрисдикції раднарком, від якої той зобов'язувався компенсувати реквізиції майна литовців, які проживали на території України. За таку зрештою погодились вважати 26 липня 1921 р., коли ВУЦВК прийняв постанову «Про основні приватні майнові права, які визнаються УСРР, охороняються її законами і захищаються судами УСРР» [20, спр. 590, арк. 3].

«Додаткову угоду» уклали 5 квітня 1922 р. Цього ж дня переговорні сторони підписали «Додатковий протокол до Додаткового договору» і «Тимчасові правила про перевезення залізницями УСРР при поверненні на батьківщину майна опантів Литви». Литовський парламент ратифікував політичний договір і додаткову угоду 5 травня. ВУЦВК затвердив додаткову угоду 13 жовтня [14]. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся у Харкові 26 жовтня 1922 р. [13] Відповідно до угод, литовці погодились аби раднарком повертав з Німеччини військовополонених додому найкоротшим шляхом, а саме через територію Литви [20, спр. 662, арк. 35].

Послом Литви призначено Машинського, першим і другим секретарями посольства відповідно І. Густайтиса та Е. Кречко. Повпредом у Литві призначено уповноважено УСРР у справах репатріації в державах Прибалтики Є. Терлецького, його заступником по Литві Я. Чужина [20, спр. 22, арк. 473; спр. 75, арк. 4-5].

18 березня 1921 р. у Ризі опісля «прелімінарного миру» (12 жовтня 1920 р.) й тривалих переговорів укладено «Мирний договір між УСРР і РСФРР – з одного боку й Польською республікою – з іншого». Він складався з преамбули, 26 статей, 10 додатків. Відповідно до договору польсько-український кордон проходив по р. Збруч. Раднарком погодився, щоб Польщі відійшли такі українські етнічні землі як Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, а також Східна Галичина й Західна Волинь [16, с. 15].

Згідно з договором УСРР і РСФРР “відмовились від претензій на ці землі” [11, с. 3–4]. Проте надалі наполягали на проведенні там плебісциту місцевого населення, яке мало дати згоду на приєднання західноукраїнських земель до Польщі на засадах автономії. Але цього плебісциту польська влада так і не провела. Через це раднарком постійно наголошував, що приєднання цих земель до Польщі є нелегітимним. Щоправда прямих територіальних претензій до польського уряду не висував. Навпаки зосередився на провокації чергової польсько-радянської війни, перемога у якій дозволила б радянізувати саму Польщу, а відтак переглянути мирний договір.

ЦВК затвердив мирний договір 14 квітня, ВУЦВК 17 квітня, а польський сейм ратифікував його 15 квітня [12]. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 30 квітня 1921 р. Повпредом УСРР у Польщі призначено О. Шумського. Послом Польщі в УСРР став Ф. Пулаский [18].

Затягування провідними європейськими державами Францією і Великою Британією визнання Латвійської республіки, обумовили укладення нею 11 серпня 1920 р. політичного договору з РСФРР, з якою налагодила офіційні відносини. Вони стали передумовою політичних переговорів Латвії вже з УСРР, яка у Ризі спільно з РСФРР проводила мирну конференції з Польщею.

Саме там раднарком отримав від латвійського уряду згоду розпочати попередні консультації, на яких УСРР представляли Ю. Коцюбинський і Ф. Кон, Латвійську республіку – Мессман. Аби зробити під час консультацій латвійців більш поступливими раднарком навіть обговорював можливість надати “зерно в обмін на визнання” [20, спр. 14, арк. 1, 3-7, 11-12]. Через продовольчу кризу ті потребували кілька сотень тисяч пудів хліба. Але чи скористались сторони цією розмінною монетою з'ясувати не вдалось.

Під час попередніх консультацій латвійці цікавились головне можливістю підписати репатріаційну угоду й повернути додому 4,5 тисячі латвійців. Поставили також питання про повернення майна, вивезеного з території Латвії російськими військами під час Першої світової війни. Радянські дипломати запропонували попередньо укласти

політичний договір. Але через заперечення Франції і Великої Британії, які визнали Латвію 26 січня 1921 р., та вимушено відмовила. Щоб зробити латвійців поступливішими радянські дипломати пропонували навіть провести репресії проти латвійців. До цього не дійшло, але кількість латвійців, яким дозволили репатріюватись обмежили 1,5 тис. осіб. Заборонили виїзд кваліфікованим фахівцями. Відмовились повернути устаткування підприємств. До Латвії радянське керівництво навіть направило «робітничу делегацію», яка ознайомилась з умовами праці репатрійованих робітників. І зрозуміло, що висновок делегації був таким, що їхати туди не варто [20, спр. 628, арк. 8; спр. 640, арк. 5; спр. 660, арк. 24].

Уже під час першого засідання українсько-латвійської конференції у Москві 1 травня 1921 р., на якій УСРР представляли Ю. Коцюбинський і Лях, а Латвійську республіку З. Фельдман, Е. Шкіпсна і А. Харитоновський, переговорні сторони не порозумілись. У вітальному слові глава латвійської делегації З. Фельдман повідомив, що їх уряд пропонує підписати спершу угоди про оптацію біженців та реєвакацію їхнього майна. А їх підписання вже мало стати передумовою укладення політичного договору.

У відповідь, Ю. Коцюбинський інформував, що має повноваження укласти політичний договір, у якому будуть вирішені й ті питання, які цікавили латвійців. Дипломат зазначив, що раднарком УСРР цікавить: взаємне визнання, встановлення дипломатичних відносин, нейтралітет на випадок війни однієї з договірних сторін із третьою державою, а також укладення торгівельної угоди.

В свою чергу З. Фельдман запропонував розпочати погодження угоди про репатріацію біженців і реєвакацію їх майна, на що у радянських дипломатів були необхідні повноваження. А коли їх латвійські колеги отримають урядові повноваження розпочнуть переговори щодо укладення політичного договору. Як приклад навів, що російсько-латвійська репатріаційна угода була укладена раніше політичного договору.

Під час другого засідання конференції 27 травня 1921 р. латвійські дипломати надали повноваження для укладення політичного договору і переговорні сторони узгодили порядок денний, а саме: політичний договір між УСРР і Латвією, угода про репатріацію біженців та реєвакацію їх майна. Цього дня латвійці погодились з усіма, запропонованими радянськими дипломатами, положеннями політичного договору.

Протягом засідань 1, 6, 9 і 14 липня 1921 р. обговорювались питання обміну біженцями й повернення майна, вивезеного з Латвії російськими військами в роки Першої світової війни й розташованого в Україні. Під час засідання 18 липня раднарком відмовився повернути майно промислових підприємств, бо відповідно до ст. 1 політичного договору сторони взаємно відмовились від фінансових претензій. Радянські дипломати зазначили, що для встановлення, зберігання і ремонт цього промислового устаткування було затрачено значні кошти. Більше того, ці підприємства стали невід'ємною складовою української промисловості.

Під час засідання 26 липня латвійці продовжували наполягати, що майно розташували в Україні для зберігання, а після закінченні війни мали повернути. На це Ю. Коцюбинський відповів, що підприємства для зберігання вивозив не український раднарком, а тому підстави для їх повернення відсутні. Під час засідання 27 липня латвійці погодились, щоб їм повернули хоча б малі й середні підприємства (ст. 8). 30 липня політичний договір і угода про репатріацію біженців були відредаговані остаточно [20, спр. 660, арк. 40а, 42, 46-67, 71-73].

3 серпня 1921 р. у Москві укладено «Договір між УСРР і Латвією», який складався з преамбули і 14 статей. Цього ж дня сторони підписали угоду «Про репатріацію біженців». ВУЦВК ратифікував договір 14 вересня, латвійський парламент ратифікував його 6 грудня 1921 р. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 16 березня 1922 р. [20, спр. 45, арк. 206; спр. 700, арк. Зв.]. Повноважним представником у якості повпреда УСРР у державах Прибалтики призначено колишнього уповноваженого у справах репатріації Є. Терлецького. Його заступником по Латвії став М. Руденко.

Спочатку існувала думка, що функції посла Латвійської республіки в УССР за сумісництвом буде виконувати посол в РСФРР Е. Фельдман. В УСРР його заступав би генеральний консул. Але функції офіційного представника виконував уповноважений у справах репатріації Є. Ульман. У вересні 1921 р. він прибув до Харкова. Але через те, що раднарком продовжував перешкоджати у проведенні репатріації, латвійський дипломат залишив Україну, а управління уповноваженого у справах репатріації зрештою так і не було реорганізовано в посольство [20, спр. 53, арк. 4; спр. 75, арк. 4-5зв.; спр. 591, арк. 55; спр. 660, арк. 82].

Так само у Ризі український раднарком отримав згоду провести політичні переговори від уряду Естонської республіки. Спочатку їх планували провести у латвійській столиці, згодом як місце проведення погодили Москву. Готуючись до переговорів радянські дипломати очевидно врахували політику провідних європейських держав щодо Естонії, які зокрема затягували її офіційне визнання і прийом до Ліги Націй, але планували залучити до антирадянської «Балтійської Антанти».

Досягти домовленостей мало сприяти укладення Естонією 2 лютого 1920 р. політичного договору з РСФРР. Її керівництво було переконане, що політичний договір УССР з Естонією буде корисним, а саме допоможе радянським дипломатам протидіяти «польському впливу» [20, спр. 628, арк. 84].

Впродовж червня-жовтня 1921 р. сторони погоджували порядок денний майбутніх переговорів. Естонський уряд пропонував спочатку підписати «репатріаційну угоду». Раднарком навпаки наполягав, щоб спершу укласти політичний договір. Аби «натиснути» Х. Раковський 30 червня повідомив, що естонцям, які проживали в Україні, статусу іноземних громадян не нададуть і будуть застосовувати до них радянське законодавство, тобто призивати на військову службу до лав Червоної армії і т.д. [20, спр. 687, арк. 3].

Українсько-естонська конференція розпочалась у Москві 14 жовтня 1921 р. На ній УСРР представляли Ю. Коцюбинський, Естонію Д. Варес і Ф. Вельнер. Вони розглянули й узгодили вступну частину та перші статті політичного договору: про взаємне визнання (ст. 1), відмову сторін від будь-яких фінансових претензій (ст. 2), заборонити перебування на своїй території осіб, військових формувань та організацій, які ставили за мету повалити уряд й існуючий політичний лад у протилежній державі (ст. 3), нейтралітет на випадок війни однієї зі сторін угоди з третьою стороною (ст. 5), встановлення дипломатичних відносин (ст. 14) [20, спр. 687, арк. 10-11зв., 14-15].

Під час засідань 18 і 21 жовтня раднарком погодився на репатріацію естонців. Погодився також повернути частину майна, зокрема бібліотеки, архіви, художні твори, документи, які російські війська вивезли з Естонії в час Першої світової війни, які були залишені в Україні. 24 і 27 жовтня сторони узгодили угоду про оптацію і порядок вивезення майна особами, які обирали естонське чи українське громадянство [20, спр. 687, арк. 16-21].

25 листопада 1921 р. Ю. Коцюбинський та Д. Варес, Ф. Вельнер уклали «Договір між УСРР і Естонією». Він складався з преамбули і 18 статей [20, спр. 687, арк. 48-52]. Цього ж дня підписали угоду «Про порядок оптації громадянства», «Правила вивезення майна осіб, які оптують українське (естонське) громадянство». Згодом підписали також «Додатковий протокол до ст. XVI Договору між УСРР і Естонією» (27 травня 1922 р.), «Додатковий протокол до Договору між УСРР і Естонією» (18 грудня 1922 р.) [7] і «Санітарну конвенцію» (25 червня 1923 р.) [20, спр. 700, арк. 4-4зв.].

Естонський парламент ратифікував договір 16 грудня 1921 р., ВУЦВК затвердив його 7 квітня 1923 р. [15]. Повноважним представником у якості повпреда УСРР в державах Прибалтики призначено уповноваженого у справах репатріації Є. Терлецького. Його заступником по Естонії став М. Гордон. Послом Естонської республіки в УСРР призначено за сумісництвом посла Естонської республіки в РСФРР [20, спр. 75, арк. 4].

Прагнучи переконати міжнародну спільноту в тому, що УСРР є незалежною і суверенною державою, офіційні відносини з нею налагодила РСФРР. 1 червня 1919 р.

вона уклала з українським раднаркомом міжнародний договір «Про військово-політичний союз». Аби спільними зусиллями й ефективно протистояти внутрішнім і зовнішнім ворогам УСРР погодилась, щоб «об'єднати» п'ять наркоматів. Відповідно до договору це були наркомати військових справ, народного господарства, шляхів сполучення, фінансів, праці.

28 грудня 1920 р. у Москві раднаркоми РСФРР і УСРР уклали «Робітничо-селянський договір». Відповідно до нього об'єднувались ще наркомати пошти й телеграфу, зовнішньої торгівлі, Вища рада народного господарства. Ці наркомати в Україні представляли «уповноважені», які призначались народними комісарами за поданням українського раднаркому.

Опісля 12 січня 1921 р. при раднаркомі РСФРР було акредитовано повноважне представництво УСРР. Повпредом призначено Ю. Коцюбинського. Сам дипломат про встановлення дипломатичних відносин писав, що «утворення місії УСРР у Москві було засобом пропаганди ідеї незалежності УСРР, сприяло швидкому налагодженню зв'язків між братніми радянськими республіками, розгортанню активної зовнішньої політики української радянської республіки на міжнародній арені» [9, С. 9–10].

Він резюмував, що «спираючись на РСФРР, уряд УСРР, через свою дипломатичну місію у Москві, уклав низку договорів і торгівельних угод. Українській дипломатичній місії, як першому закордонному представництву УСРР, випало складне і важке завдання бути посередником у справі оформлення і закріплення міжнародного становища УСРР шляхом укладення цілої низки угод» [9, С. 9–10].

27 листопада 1921 р. раднарком УСРР прийняв рішення українські дипломатичне й торгівельне представництва в Москві, які функціонували окремо, об'єднати. 29 листопада наркомат закордонних справ УСРР розпорядився найменувати їх надалі як «Повноважне представництво УСРР при РНК РСФРР». Офіційно об'єднання відбулось 16 грудня. Повноважним представником призначено М. Полоза, який до цього працював «повноважним представником УСРР у справах господарського будівництва при раднаркомі РСФРР» [20, спр. 1220, арк. 56; спр. 1223, арк. 50-52; спр. 1237, арк. 147; спр. 1249, арк. 270].

Проте утворення СРСР й подальша централізація влади російським раднаркомом обумовили зміну статусу офіційного українського представника у Москві. З правом вирішального голосу його ввели до складу Ради праці й оборони. З правом дорадчого голосу ввели до складу раднаркому РСФРР і ВЦВК. У зв'язку з централізацією росіянами влади у сфері зовнішньої політики український НКЗС згорнув роботу. 3 серпня 1923 р. повпредом УСРР при раднаркомі СРСР призначено П. Приходька, який до цього працював заступником у М. Полоза. 30 листопада 1923 р. український раднарком постановив українську місію у Москві йменувати «Повноважне представництво УСРР при раднаркомі СРСР» [21, с. 209, 213, 224].

Через перепони збоку російського раднаркому УСРР не змогла укласти політичний договір з Білоруською СРР. Без належного юридичного оформлення у Харкові деякий час функціонувало повноважне представництво Вірменської СРР, очолюване Л. Караханяном [20, спр. 22, арк. 93; спр. 37, арк. 4; спр. 572, арк. 183]. Але через протидію росіян власного повпредства у Єревані УСРР не заснувала. Обговорювала також можливість укладення політичного договору й обміну дипломатичними представництвами з Азербайджанською СРР. 8 грудня 1921 р. надала для переговорів повноваження Ю. Коцюбинському [20, спр. 620, арк. 3]. Але ініціативу знову припинив російський раднарком. Так само безуспішно намагалась налагодити офіційні відносини з Далекосхідною республікою. 25 серпня 1922 р. НКЗС УСРР доручено «сформувати склад місії» [20, спр. 14, арк. 109; спр. 572, арк. 151]. Проте централізація влади у сфері зовнішньої політики у зв'язку з утворенням СРСР завадила й тут.

Таким чином, Грузія першою з європейських держав 31 січня 1921 р. уклала міжнародний договір з УСРР. Демократичні Литва, Латвія й Естонія скористались офіційним визнанням й встановленням дипломатичних відносин з нею як «розмінною

монетою», щоб підписати репатріаційні договори й повернути вивезене під час Першої світової війни російськими військами майно, яке ті залишили в Україні. Відповідно до Ризького мирного договору до Польщі перейшли такі етнічні українські землі як Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, а також Східна Галичина й Західна Волинь. Через те, що польська влада не провела там плебісциту місцевого населення, український і російський раднаркоми не вважали приєднання легітимним.

Офіційні відносини з УСРР встановив й раднарком РСФРР. Проте саме через його спротив радянським Білорусії, Азербайджану, Вірменії, Далекосхідній республіці укласти з УСРР політичні договори не вдалось.

1. Бежуашвілі А. Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918–1920 років // Україна – Грузія: Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – 2002. – Вип. 47-48. – С. 20-110.
2. Веденєєв Д., Будков Д. Особливості зовнішньополітичного курсу та формування міжнародного відомства Радянської України (1918 – 1923 рр.) // Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917–1923 роках / Веденєєв Д. – К., 2006. – С. 192-217.
3. Даниленко О. В. Відносини Української СРР європейськими країнами (1920-ті роки): Монографія / Даниленко О. В. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2011. – 354 с.
4. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917 – 1923 рр.: Монографія / Дацків І. Б. – Тернопіль : Астон, 2009. – 520 с.
5. Договір з Литвою // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 5 берез.
6. Договір між Радянською Україною та Грузією // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 13 лют.
7. Додатковий договір між УСРР та Естонією // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 30 трав.
8. Кіладзе С. Невідомі сторінки дипломатії // Україна – Грузія: Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – 2001. – Вип. 43. – С. 27-33.
9. Купчик О. Р. Діяльність Повноважного представництва УСРР при РНК РСФРР (1921–1923 рр.) // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні / Наук. ред. проф. Казьмирчука Г. Д. – К. : Науковий світ, 2010. – С. 9-10.
10. Міровий договір між Україною і Литвою. – Харків, 1922. – 16 с.
11. Міровий договір між Україною й Росією з одної сторони й Польщею з другої. – Рига, 1921. – 33 с.
12. Надзвичайна сесія ВУЦВК. Ратифікація мирного договору з Польщею // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 20 квіт.
13. Обмін ратифікаційними грамотами мирного договору між УСРР і Литвою // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 27 жовт.
14. Про затвердження угоди з Литвою // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 14 жовт.
15. Ратифікація угоди УСРР з Естонією // Вісти ВУЦВК. – 1923. – 12 квіт.
16. Скляренко Д. Є. Україна і Ризька мирна конференція (1920–1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Д. Є. Скляренко. – К., 2000. – 20 с.
17. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.) / Від. ред.: В. М. Корецький; Упор.: К. С. Забігайло, М. К. Михайловський, І. С. Хміль – К. : Наукова думка, 1966. – 668 с.
18. Українське посольство у Варшаві // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 14 жовт.
19. Українсько-Литовський договір // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 9 берез.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4. – Оп. 1.
21. Чуприна М. С. Партійна, державна та військова діяльність Ю. М. Коцюбинського: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Чуприна Михайло Степанович. – К., 1971. – 230 с.